

Začela bi rada z nekaj teoretskimi pojasnili. Z izrazom »liberalizem« ne mislim na tip družbe, na teorijo družbe, pač pa na tradicijo diskurza. Liberalizem nima niti koherence sistematičnega teoretiziranja niti nima koherence, ki bi dopuščala definicijo. To ne velja zgolj za liberalizem, pač pa tudi za sleherno drugo tradicijo politične misli. Kadar govorimo o liberalizmu, potem takem mislimo na semantično polje, ki zajema elemente, kakršni so svoboščine, svoboda, lastnina, naravno pravo, pravičnost, enakost, demokracija... in pomen teh elementov ni nikoli utrjen enkrat za vselej, oblike njihove medsebojne artikulacije pa se lahko spreminjajo. Demokracija, na primer, ni vselej spadala k temu diskurzu. Seveda vsi liberali verjamejo, da je pravi namen politične dejavnosti realizacija svobode, toda vsi niso privrženi isti svobodi in načini, kako definirajo ta izraz, se močno razlikujejo.

Poudariti hočem, da diskurzivna formacija, ki ji pravimo »liberalizem«, v vsakem danem trenutku ne vsebuje zgolj diskurzivnih elementov, zgolj členov diskurza, pač pa tudi področje, na katero se ti členi lahko aplicirajo. Diskurzivne transformacije zajemajo hkrati način, kako je mogoče termine uporabljati, kakor tudi način, kako se ti termini artikulirajo na raznih področjih družbenega življenja. Razlikujemo lahko dve glavni operaciji: premestitev in artikulacijo. Z izrazom »artikulacija« mislim diskurzivno prakso, ki med elementi vzpostavlja tak tip povezav, da rezultat te artikulacijske prakse modificira identiteto teh elementov. Artikulacijsko razmerje ni nujna relacija in neki določeni tip artikulacije ni nikoli dokončen. Artikulacijska praksa je v tem, da konstruira vozlišča, ki skušajo fiksirati pomen — a ta fiksacija je vselej zgolj delna. V okviru neke dane konfiguracije lahko pride do transformacij pomena s pomočjo premestitev ali s pomočjo novih form artikulacije.

Različne forme artikulacije med termini transformirajo njihov pomen, njihovo rabo in področje aplikacije. Politični boj na ravni idej si lahko potemtakem predstavljamo kot reprodukcijo ali transformacijo rabe in aplikacijskega področja elementov političnega diskurza. To je del tistega, čemur je Gramsci rekel boj za hegemonijo, ki ga razumemo kot vprašanje dezartikulacije in reartikulacije diskurzivnih elementov. Tak boj je za politiko bistven, saj se prav v diskurzu izdelujejo različne subjektivne pozicije, ki bodo omogočile, da se pojavi neki določeni tip subjektivnosti, ta pa na specifičen način definira

interese in določa neko omejeno množico akcij, ki so na voljo. Prepričanje in kategorije so v resnici sredstva za organiziranje in vzdrževanje družbenih razmerij, Specifični načini konstitucije družbenih subjektov imajo pomembne posledice in politični diskurzi imajo pomembno vlogo pri konstituciji političnih subjektov.

Jasno je, da nam tak prijem onemogoča, da bi iskali kakšno »bistvo« liberalizma in tudi da bi v njem videli nekakšno »vrhno stavbo«, zgolj izraz buržoazne družbe. Odkar se je liberalizem začel kot obramba naravnih pravic in ustavne vladavine, je vrsta premestitev in reartikulacij globoko preobrazila njegovo naravo. Odločilni moment je bila artikulacija med liberalizmom in demokracijo, do katere je prišlo v ameriški revoluciji in s francosko »Deklaracijo človekovih pravic«, teoretizirali pa so jo v 19. stoletju med drugimi Bentham, James Mill, Tocqueville, Benjamin Constant in John Stuart Mill. Ta artikulacija ideje o ljudski suverenosti in državljanski enakosti z liberalnimi temami naravnih pravic in ustavne vladavine je ustvarila pogoje za nove pomene, nove rabe in nova področja aplikacije liberalne ideje svobode in pogoje za zahteve po novih pravicah. Boji za splošno moško volilno pravico, za državljansko enakopravnost žensk in pozneje črncev so tipičen primer premeščanja pravic vzdolž osi novih skupin, ki uveljavljajo svojo pravico do polnega državljanstva. Druga os premestitev je prenos pojma državljanske enakosti v ekonomsko sfero, kar delajo nekateri socialistični diskurzi. Tradicionalno se je liberalizem v splošnem zavzemal za obrambo privatne lastnine in kapitalističnega tržnega gospodarstva, a to ni stvar nujne povezave, pač pa rezultat neke določene artikulacijske prakse. Samo liberalno obrambo lastninske pravice je mogoče obrniti proti njej sami, kakor dokazuje dejstvo, da so angleški radikali s konca 18. stoletja in začetka 19. stoletja uporabljali Lockove argumente za obrambo delavčeve pravice do njegovega produkta in da so pavperizacijo delovnega razreda razlagali kot posledico uzurpacije te pravice.

C. B. Macpherson je pred kratkim v knjigi *Lastnina* pokazal, kako ni nujno, da se lastnina, četudi mora vselej biti individualna pravica, omejuje na, kakor pravi, »negativno pravico«, ki izključuje druge iz uporabe koristi in plodov dela, temveč jo lahko razumemo, tudi kot individualno pravico, da nisem po drugih izključen od uporabe in od koristi življenjskih sredstev in plodov dela. Tako pravzaprav dokazuje, da je liberalni diskurz mogoče uporabiti za utemeljitev pravice do kolektivnega prilaščanja lastnine.

Do druge pomembne reartikulacije v liberalnem demokratičnem diskurzu je prišlo z vpeljavo države blaginje in z nastankom pravic nove vrste, s katerimi se razširi področje »pozitivnih« svoboščin.

V zadnjih desetletjih so se na tem področju pokazale tri prevladujoče težnje. Prva težnja je boj žensk, rasnih manjšin, delavcev na začasnem delu v tujini in drugih za enakopravnost v ekonomskih odnosih. Druga težnja je boj za razširitev in določitev minimalnih pravic, ki gredo individuu iz naslova njegovega državljanstva; te zahteve vključujejo usluge, ki jih zagotavlja država, npr. zdravstvo, vzgojo in izobraževanje, socialno zavarovanje, pa tudi državno poseganje v privatne transakcije, npr. ureditev poklicnih zdravstvenih in varnostnih ukrepov in uvedbo zakonov za varstvo potrošnikov. Nazadnje so se zahteve za razširitev demokracije izrazile v boju za demokratični nadzor nad produkcijskim procesom in investicijami. Lahko torej trdimo, da je večino ljudskih bojev po demokratični revoluciji izoblikoval prav liberalni demokratični diskurz in da se je večina političnih uspehov levece izražala in utemelje-

vala kot širitev področja pravic v terminih, ki jih je dal na voljo prav ta liberalni demokratični diskurz. Danes pa je demokratična revolucija napredovala že tako daleč, da nekateri začenjajo dokazovati, da artikulacija med liberalizmom in demokracijo, ki je bila pogoj za ta napredek, ogroža že sam temelj ekonomskega liberalizma. V tem kontekstu moramo razumeti ofenzivo neo-liberalcev in neo-konservativcev, ki skušajo v zadnjem desetletju pretrgati artikulacijo med liberalizmom in demokracijo, da bi ustvarili nov zdravi razum (*common sense*), v katerem bi se liberalizem, ponovno formuliran na podlagi negativne svobode, artikuliral s konservativnimi temami neenakosti, da bi s tem zaustavil nadaljnji napredek demokratične revolucije in zmanjšal obseg pravic.

Prehajam k drugemu delu predavanja, v katerem bom obravnavala strategijo neo-liberalcev in neo-konservativcev, s katero skušajo razbliniti subverzivni potencial liberalnega demokratičnega diskurza. Teza, ki jo tu zagovarjam, da imata namreč liberalni demokratični diskurz in zdravi razum, ki ga je ta diskurz izoblikoval, pomembno vlogo v raznih bojih proti podrejenosti in v zahtevah za nove pravice, pravzaprav ni teza, ki bi bila pri levici zelo priljubljena in levica je tudi ne sprejema zlahka; mislim pa, da jo je zelo dobro razumela skupina, ki ji v ZDA pravijo neo-konservativci. To so nekdanji liberali v ameriškem pomenu besede, in danes so prepričani, da so uspehi demokratičnega ideala že ogrozili obvladljivost demokratičnih družb. Eden glavnih teoretikov te skupine je Samuel Huntington; v poročilu Trojni komisiji iz leta 1975 opozarja na, kakor pravi, »demokratični val« (*democratic surge*). Demokratične norme participacije in enakopravnosti so v šestdesetih letih spodbudile velik porast državljske participacije v obliki pohodov, demonstracij, protestnih gibanj, v katerih so sodelovali zlasti črnci, Indijanci, Čikani, ženske itn.; vsi ti so se v ZDA mobilizirali in organizirali v boju za pravice, o katerih so menili, da jim legitimno pripadajo. S tem je bila povezana uveljavitev enakopravnosti kot cilja v socialnem, ekonomskem in političnem življenju. Po Huntingtonovem mnenju je vse to ustvarilo demokratično nezadovoljstvo in preobremenitev političnega sistema z zahtevami.

Drug znani neo-konservativec Daniel Bell je razvil tezo, da so se ZDA znašle na robu, kakor pravi, »egalitarnega prepada«; temu je po njegovem vzrok premestitev zahtev z enakosti možnosti na enakost rezultatov in z enakosti med posamezniki na enakost med skupinami. Neo-konservativci se zavzemajo za »večjo zmernost v demokraciji«, da bi lahko nadzorovali pretiravanja v demokratičnosti in odpravili preobremenitev z demokratičnimi zahtevami ter demokratično nezadovoljstvo. Nasprotnik je potemtakem jasno identificiran v demokraciji. Demokracije je preveč. Potemtakem je treba pretrgati artikulacijo med liberalizmom in demokracijo, da bi, kakor sem že rekla, razblinili subverzivni potencial demokratične ideje in da bi onemogočili širjenje področja pravic, ki ga demokratična ideja legitimira. Zato pa je treba ponovno definirati ključne pojme, kakršni so svoboda, enakost, pravičnost, da bi se ognili premestitvi, kakršna je omogočila upravičevanje državne intervencije za zmanjševanje neenakosti in je legitimirala zahteve, na katere je odgovorila država blaginje. Najdosledneje je reformuliran liberalizem pri Friedrichu von Hayeku, katerega namen je bil prav, da onemogoči to premestitev, ki omogoča poglobljanje svobode in zahteve po novih pravicah. V knjigi *Pot v sužnost* je Hayek storil prav to, saj je že uvidel nevarnost, ki jo bo to širjenje pravic prineslo za obrambo ekonomskega liberalizma. Njegov glavni projekt je bil, da ponovno formulira pravo naravo liberalizma kot doktrine, ki hoče zmanjšati

na minimum moč države z namenom, da bi maksimaliziral osrednji politični cilj, ki je po njegovem mnenju individualna svoboda. V njegovem delu je svoboda — prav kakor na samem začetku liberalizma — definirana čisto negativno: svoboda je »tisti človekov položaj, v katerem je prisila, ki prihaja od drugih, v družbi kolikor mogoče zmanjšana«. Po njegovem prepričanju je človek svoboden, kadar ga »arbitrarna volja drugih ne sili, da bi storil nekaj, česar noče«. Za Hayeka je v tem pravi pomen svobode — to, čemur pravi »individualna svoboda«, ki jo razlikuje od drugih rab izraza, od rab, ki jih odločno zavrača. Zlasti zavrača npr. uporabo izraza »svoboda« v izrazih, kakršen je »svoboda kot moč« (da zadovoljimo svojim željam ali da izberemo med različnimi možnimi alternativami) — zakaj po takšni definiciji so seveda revščina, neizobraženost in nezaposlenost pač le omejitve svobode. Omejujejo namreč stvarne alternative, ki so posamezniku na voljo. Če sprejmemo takšno definicijo, potem po Hayekovem prepričanju odpremo vrata za možnost, da zagovarjamo državno intervencijo, ki naj te neenakosti popravi.

Druga pomembna raba izraza »svoboda« je izraz »politična svoboda«, to, kar razumemo z »demokracijo«: ta izraz kaže na možnost, ki jo imajo ljudje, da sodelujejo pri izvolitvi svoje vlade, pri zakonodajnem procesu in pri nadzoru nad upravo. Hayek spet zagotavlja, da politična svoboda ni nujna sestavina individualne svobode. Demokraciji, politični svobodi ne nasprotuje v načelu. Meni pa takole: »To je zgolj sredstvo, utilitarističen pripomoček za zagotavljanje notranjega miru in individualne svobode.« Če pa naj bi kdaj prišlo do spopada med demokracijo in individualno svobodo, tako da bi demokracija blokirala individualno svobodo, tedaj je za Hayeka jasno, da je treba demokracijo opustiti, da bi ubranili individualno svobodo. Hayek očitno hoče spodbiti sam temelj tistih pravic, ki jim pravimo pozitivne svoboščine. Takšen poskus, da bi se vrnili k Lockovi definiciji svobode kot zgolj odsotnosti prisile, najdemo tudi pri Miltonu Friedmanu, ki pravzaprav svobodo identificira z nevmešavanjem v pravico do neomejenega prisvajanja in z nevmešavanjem v mehanizme kapitalistične ekonomije svobodnega trga. Zanj so vsi pozitivni koncepti svobode potencialno totalitarni, ker upravičujejo državno intervencijo na privatno področje. Neoliberali, kakršna sta Hayek in Milton Friedman, trdijo, da je liberalna politična ureditev možna edinole v okviru kapitalistične ekonomije svobodnega trga. Milton Friedman v knjigi, ki jo je objavil leta 1962, pa tudi v poznejši knjigi *Svobodna izbira* (*Free to Choose*) izjavlja, da je kapitalizem svobodnega trga edini tip družbene organizacije, ki spoštuje individualno svobodo, saj je edini ekonomski sistem, ki lahko koordinira dejavnosti velikega števila ljudi brez prisile.

Je pa še en ključni pojem — pojem socialne ali distributivne pravičnosti. Tudi ta je pomembna tarča neo-liberalov. Ni težko uganiti, zakaj, saj na njem temelji legitimnost države blaginje. Za Hayeka je ta pojem v liberalni družbi popolnoma brez pomena, saj: »v takšnem sistemu, kjer je vsakomur dopuščeno, da svoje znanje uporablja po svoji lastni volji, je koncept socialne pravičnosti nujno prazen in brez pomena, saj v njem nikogaršnja volja ne more določiti relativnih dohodkov različnih ljudi in tudi ne more preprečiti, da ne bi bili delno odvisni od naključja«.

Druga vrsta napada na socialno pravičnost je libertarni Nozickov napad (libertaren seveda v ameriškem pomenu, ki je prav nasprotje libertarnosti). V knjigi *Anarhija, država in utopija* Nozick kritizira ta pojem in meni, da nečesa takšnega — distributivne pravičnosti — ne more biti in da ni mogoče,

da bi bila vloga države v tem, da za to pravičnost poskrbi. Nozick napada delo Johna Rawlsa, ki ga imajo neo-konservativci za teoretika novega egalitarizma, ker v zelo pomembni knjigi *Teorija pravice* »pravico« definira v terminih enakosti. Temu nasproti Nozick postavlja »upravičenostno teorijo pravice« (*«entitlement theory of justice»*), po kateri je v družbi pravica, vse dokler njeni člani posedujejo tisto, do česar so upravičeni (*what they are entitled to*), ne glede na obliko razdelitve bogastva, ki v tej družbi obstaja.

Tretja pomembna tarča je enakost. Zlasti pri neo-konservativcih je to ena izmed najbolj priljubljenih tem. Daniel Bell meni, da je resnični ideal enakosti tisto, čemur pravi »pravična meritokracija«. Po mnenju Irvinga Kristola, tudi neo-konservativca, so talenti in človeške sposobnosti distribuirani v zvončasti krivulji, tako da je večina v sredini, na obeh skrajnostih pa le majhne skupine. Po njegovem bi morala distribucija dohodka in politične moči ustrezati tej zvončasti krivulji; prepričan je, da je v ZDA tudi zares tako.

Drugi način, kako zatreti subverzivni aspekt artikulacije med liberalizmom in demokracijo in zožiti polje pravic, je neokonservativni poskus, da bi ponovno definirali sam pojem demokracije. Tu je njihov cilj zmanjšati področje aplikacije demokracije in omejiti politično participacijo na zelo redka območja. Brzezinski na primer predlaga, da bi »vse bolj ločevali politični sistem od družbe in da bi ju začeli umevati kot dve ločeni entiteti«. Gre seveda za to, da bi več in več javnih odločitev odtegnili demokratičnemu nadzoru, tako da bi postale izključna odgovornost izvedencev. Učinek bo ta, da se bodo temeljne odločitve na ekonomski in na socialni ravni depolitizirale in da se bo področje, kjer je mogoče izvrševati politične pravice, močno zožilo. Brzezinski meni, da bo takšna družba resnično demokratična, a — kakor pravi — v »libertarnem pomenu«, demokratična »ne bo v smislu izvrševanja temeljnih odločitev, ki zadevajo določanje politike, pač pa v tem smislu, da bo ohranjala nekatera področja avtonomije za individualno samo-izražanje«.

V tem so na kratko glavne strategije tistega, čemur navadno pravimo nova desnica. Mislim, da je pomembno razlikovati med neo-liberali in neo-konservativci, saj je med njimi veliko pomembnih razlik, vendar pa je pri obojih glavni cilj očitno v poskusu, da bi pretrgali artikulacijo, ki se je vzpostavila med liberalizmom in demokracijo in katere rezultat je bila močna ekspanzija liberalnega diskurza svoboščin na nova in nova področja življenja in družbenih razmerij. Ta diskurz je ustvaril pogoje za pomembne demokratične pridobitve in je spodbudil širjenje demokratične revolucije s tem, da je postavil pod vprašaj neenakosti, ki so jih vse dotlej imeli za naravne, npr. neenakosti spolov in ras. Nova desnica namerava ponovno definirati diskurz pravic na antidemokratičen način, uporabljajoč ga za to, da bi na ljudi zvalila pravice, ki naj bi jih bila država konfiscirala, in da bi ponovno vpeljala idejo o naravnih pravicah, ki naj bi bile prvotne in pred družbo. Ta retorika, da ljudem vračajo pravice, ki jim jih je odvzela država, jim očitno omogoča, da (kakor je zelo jasno pri thatcherizmu) protidemokratično ofenzivo prikazujejo kot obrambo demokracije. Jasno je, da lahko leвица na to ofenzivo — zdaj prehajam k sklepu in k zadnji tezi — odgovori samo z obrambo in z nadaljnjim razvijanjem demokratične revolucije, in prav to sva v najini knjigi prikazala in definirala kot strategijo radikalne demokracije. To je strategija širitve polja demokracije na vsa področja družbenega življenja; za to pa je seveda absolutno nujno spustiti se v diskusijo o pravicah in tega področja ne prepustiti novi desnici.

Spustiti se moramo v to diskusijo in poskusiti redefinirati pojem pravic na neindividualističen način, tako da postane mogoča artikulacija med različnimi demokratičnimi boji. Prav to artikulacijo med vsemi demokratičnimi boji imava v mislih, ko govoriva o »strategiji radikalne demokracije«. Seveda je res, da je obramba pravice marsikdaj nezdržljiva z razširitvijo demokratičnega načela, v takšnih primerih gre namreč za pridobljene pravice, ki obstajajo le na osnovi tega, da druge izključim iz njihovega izvrševanja. Prav zato moramo vprašanje pravice postaviti na drug način. Nikoli ni mogoče ali vsaj nikoli ne bi smelo biti mogoče, da bi individualne pravice definirali izolirano, pač pa jih moramo vselej definirati v kontekstu specifičnih družbenih relacij, ki določajo subjektivno pozicijo. Pravice vselej zadevajo druge subjekte, ki participirajo v isti družbeni relaciji. Zato nikoli ne more iti za vprašanje čiste individualne pravice. Pravice moramo misliti kot demokratične pravice, kot pravice, ki so posamezniku garantirane, ki pa jih je mogoče izvrševati edinole kolektivno in ki zato zahtevajo obstoj enakih pravic za druge. Prepričana sem, da je to edini način, da obramba pravic ene skupine, recimo delavcev, ne bo šla na račun pravic drugih skupin: žensk, priseljencev itn., in le tako bo boj proti oblasti lahko postal zares demokratičen. Ne smemo se skušati otresti liberalnega diskurza, zlasti ne liberalnega demokratičnega diskurza in diskurza pravic, tega ne smemo zavreči kot domnevnega izraza buržoaznega interesa, pač pa moramo na tem področju delovati in vsa vprašanja pravic redefinirati v okviru tega, čemur bi lahko rekli »ne-polaščevalni individualizem«.

R A Z P R A V A

Predsedujoči (Tomaž Mastnak): Zahvaljujem se predavateljici in odpiram razpravo.

Slavoj Žižek: Pokazali ste, kako strategija neokonservativizma meri na to, da bi dezartikulirala liberalizem in demokracijo ter si prisvojila liberalizem; njen cilj je, nekoliko poenostavljeno rečeno, liberalizem brez demokracije. Moje vprašanje je v naslednjem: vaš primer neokonservativne strategije velja za razvite kapitalistične dežele; kako gleda ustrezna strategija konservativnih sil v deželah »realnega socializma«? Moj odgovor bi bil, da je v »realnem socializmu« za vladajočo ideologijo nesprejemljiva natančno ista vez liberalizma in demokracije, se pravi, da je tudi tu cilj strategije vladajočega diskurza dezartikulirati liberalizem in demokracijo, le da tukaj ni žrtvovana demokracija, marveč liberalizem. Ideološka operacija, s pomočjo katere se to izvede, je razlikovanje »formalne« demokracije in tako imenovane »resnične«, »vsebinske« demokracije: liberalna demokracija je definirana kot »zgolj formalna«, kot izključujoča »pravo« demokracijo, »resnično« oblast ljudstva, ta »prava« demokracija pa naj bi izključevala temeljne poteze »formalne« demokracije (politični pluralizem itd.) — da tako definirana »resnična« demokracija hkrati pomeni izgubo same demokracije, tj. da je demokracija demokracija zgolj kolikor je »formalna«, o tem zdaj ne bi zgubljal besed, ker mi gre le za isto